

CAN YOU ANSWER THESE QUESTIONS?

1. In what year was the Ramo born and when did he die?
2. Who was the Ramo's father-in-law?
3. Who built the Ramo's synagogue?
4. Name three works that were composed by the Ramo and describe them.
5. Under what circumstances can a wedding be performed on Shabbos?

This and much more will be addressed in the thirteenth lecture of this series: "The Giant of Cracow: The Life and Times of the Ramo".

To derive maximum benefit from this lecture, keep these questions in mind as you listen to the tape and read through the outline. Go back to these questions once again at the end of the lecture and see how well you answer them.

PLEASE NOTE: This outline and source book was designed as a powerful tool to help you appreciate and understand the basis of Jewish History. Although the lectures can be listened to without the use of the outline, we advise you to read the outline to enhance your comprehension. Use it as well as a handy reference guide and for quick review.

THE EPIC OF THE ETERNAL PEOPLE

Presented by Rabbi Shmuel Irons

Series VII Lecture #13

THE GIANT OF CRACOW THE LIFE AND TIMES OF THE RAMO

I. A Brief but Productive Life

A.

ומשה בן מאה ועשרים שנה, זה אחד מארבעה שמתו בן מאה ועשרים שנה ואלו הם משה והלל הזקן ורבן יוחנן בן זכאי ורבי עקיבא . . . שש זוגות ששנותיהם שוות רבקה וקהת לוי ועמרם יוסף ויהושע שמואל ושלמה משה והלל הזקן ורבן יוחנן בן זכאי ורבי עקיבא. ספרי דברים פיסקא שנז

And Moshe was one hundred and twenty years old when he died (Deut. 34:7) . He was one of the four [historic figures] who died at the age of one hundred and twenty: Moshe, Hillel the Elder, Rabban Yochanon ben Zakai, and Rabbi Akiva. . . . The following six pairs died at the same age: Rivkah and Kehos (133), Levi and Amram (137), Yosef and Yehoshuah (110), Shmuel and Shlomo (52), Moshe, Hillel the Elder, Rabban Yochanon ben Zakai, and Rabbi Akiva (120). **Sifrei Devorim 357**

B.

אדם שכל שנותיו שלשים שנה ומעשר שנים ואילך הוא עמל בתורה ובמצות ומת לשלשים שנה ואדם אחד חיה פ' שנה ומעשר שנים ואילך עמל בתורה ובמצות עד שמת את אומר הואיל ולא יגע הראשון אלא עשרים שנה בתורה וזה שיגע שבעים שנה שהקב"ה מרבה לזה שכר יותר ממי שעסק בתורה עשרים שנה, לפיכך אני אומר אם מעט אם הרבה יאכל שיכול בן עשרים שנה לומר לפני הקב"ה אלולי שסלקתני מן העולם בחצי ימי הייתי מאריך שנים ומרבה בתורה ובמצות, לפיכך אני אומר אם מעט אם הרבה יאכל שמתן שכרו של זה כמתן שכרו של זה, תדע א"ר חנינא שהרי משה שמש את ישראל במצרים ובמדבר מ' שנה וחיה ק"כ שנה, ושמואל כל ימי חייו שנים וחמשים וסבל משאן וטרחן של ישראל ושקלן הכתוב כאחד שנאמר (תהלים צט) משה ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו, הוי מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל וגו' (קהלת ה:יא) מדרש תנחומא (ורשא) פ' כי תשא סימן ג

[Take two men,] one whose entire life [only] spanned thirty years and who, from the age of ten, devoted all of his energies to the study of Torah and the observance of Mitzvos until he died at the age of thirty, and the other one, whose life spanned eighty years and who [also] devoted all of his energies to the study of Torah and the observance of Mitzvos until the day he died. You would [probably] say that since the first man toiled in Torah for only twenty years and the other toiled for seventy years, that the Holy One, blessed be He, would increase the reward of the one who lived and toiled for seventy years rather than the one who was involved in Torah study for only twenty years. It is for that reason that Scripture informs you (Koheles 5:11): Sweet is the sleep of the one who toiled whether he ate little or much. For the one who studied for twenty years is able to

say before the Holy One, blessed be He, "If you had not abruptly taken me away from the world, I would have lived a long life, devoted to Torah and Mitzvos." Therefore does Scripture state: "Whether he ate little or much", because the reward of one is the same as the other. Rabbi Chanina brought a proof to this: Behold Moshe served the Jewish people in Egypt and in the desert for forty years and he lived to be a hundred and twenty. Shmuel, [on the other hand,] lived to be only fifty two. He also bore the burden and aggravation of the people of Israel. Yet, Scripture equated them as one, as it is stated (Psalms 99): Moshe and Aharon were amongst His priests and Shmuel amongst those that invoke His name. This is the meaning of the Scripture: (Koheles 5:11): Sweet is the sleep of the one who toiled, whether he ate little or much . . . **Midrash Tanchuma Parshas Ki Sisa 3.**

C.

שאלה זו שלח לידי שאירי הגאון יניק וחכים מהר"ר משה איסרלז' יצ"ו לחוות דעתי ולהשיב מה שנאות בעיני. . . . והאלקים אפילו אם ישיב לי מר בליקוטים האחרונים מעשה בזה לא אשגיח ביה כי חשוב מר בעיני בשכלו הזך ככל אחד מן הגדולים האחרנים אם לא שימצא הדבר בתלמוד או בפסקי הגאונים אז אודה ולא אבוש כי בעו"ה ממריד' תלמידי המורדים ופושעים בי וסומכין ובוטחין על גבורת הזק"ן ובנו הגאון יצ"ו הם המוציאים אותי חוץ למחיצתי ומחסרים גופי ובריאת שכלי. שו"ת מהרש"ל סימן טז

This question was sent to me by my relative, the Gaon, **who is young, yet wise, our master, R. Moshe Isserless**, may Hashem protect him, in order to elicit my opinion on the matter and issue, what I believe to be a correct ruling . . . By G-d's name, even if he would [attempt to] refute me on the basis of the collections of rulings of the latter day authorities, I would not pay any attention; for **[you] the master, due to your clear intellect, are in my eyes, the equal of any of the latter day great authorities.** Only if you would find your position supported by a passage of the Talmud or the rulings of the Gaonim, would I admit to the veracity of your position. I would do this without being embarrassed by the unrest [it may cause at the hands] of those renegade [former] disciples of mine that [continually] rebel against me. They do this, because they rely upon the strong support of the elderly Gaon [R. Shalom Shachna] and his son [R. Yisrael], may G-d protect them. These [disciples] are responsible for having me placed outside my rightful domain. They diminish my bodily [strength] and mental health.
Teshuvos Maharshal 16

D.

ועתה אמת אגיד ששמעתי . . . וכתוב על מצבה של מור"ם כלשון הזה: ביום ל"ג בעומר שנת של"ג בן ל"ג שנה וכו' ס' שם הגדולים מהחיד"א

I will now truthfully tell you that I heard . . . [that] it is written on the tombstone of R. Moshe [Isserless] the following: On the thirty third day of the Omer in the year [5]333 at the age of thirty three . . . **Chida, Shem Gedolim**

E.

ושמעתי מזקן א' שהעיד שהי' בק"ק קראקא בשנת של"ג שנפטר רמ"א ז"ל ביום ל"ג בעומר והיו מסופקים אם לומר צדוק הדין. עמד אדם חשוב אחד והעיד ששמע מפ"י רמ"א שי"ל צ"ה על אדם גדול ותכף אמרוהו על רמ"א בקול רם. טורי זהב לא"ח ס' ת"ך

I heard from an elderly man, who testified that he was in the holy community of Cracow in the year [5]333 (1573) when the Ramo passed away on the thirty third day of Omer. They were not sure if they should say *Tzidduk HaDin*. A prestigious man arose and testified that he had heard directly from the Ramo that *Tzidduk HaDin* should be recited for a great man [on a holiday such as Lag B'Omer]. They immediately recited *Tzidduk HaDin* for the Ramo in a loud voice. **Turei Zahav Orach Chaim 420**

F.

(1) ר' משה איסרלש הוא החסיד השלם אשר האיר בחבוריו עיני הגולה בספר תורת העולה ותורת החטאת, והגהות על שלחן ערוך. והעמיד תלמידים הרבה והרביץ תורה בישראל בק"ק קראקא כמו עשרים שנה. ועלה אל א-להים בשנת של"ב. ס' צמח דוד מר' דוד גאנז תלמידו של הרמ"א

R. Moshe Isserless was the perfect *Chasid* who enlightened the eyes of the exile through his works *Toras HaOlah* and *Toras HaChatos* and glosses on the *Shulchan Aruch*. He established many disciples and spread Torah throughout Israel in the city of Cracow for approximately twenty years. His [soul] went up to G-d in the year [5]332. **R. David Ganz, a disciple of Ramo and author of Tzemach David**

(2) ה"ה נר מערכי הגאון הגדול בדור מ' משה רועה אבן ישראל, ביום ג"ל למספר בני ישראל, גלה כבוד מישראל, משה היה רועה צאן ישראל, צדקת ד' עשה ומשפטיו עם ישראל, הרביץ תורה בישראל, העמיד תלמידים לרבבות ישראל, ממשה עד משה לא קם כמשה בישראל, וזאת תורת החטאת ותורת העולה אשר שם משה לפני בני ישראל, שנת של"ב לפ"ק. כתב על מצבת קברו

The Western Light, the great Gaon, the greatest of his generation, our master, Moshe, the shepherd of the stone (or family) of Israel, passed away on the thirty third day of the counting [of Omer] of the children of Israel. The glory of Israel is exiled. Moshe was the shepherd of the flock of Israel. He executed the justice of the L-rd, and his judgments with Israel. He spread Torah throughout Israel. He established disciples for the myriads of Israel. From Moshe to Moshe, no one arose like Moshe. This is the *Toras HaChatos* [the law of the sin offering] and the *Toras HaOlah* [law of the burnt offering] which Moshe placed before the children of Israel. Year [5]332. **Inscription on the gravestone of the Ramo**

(3) ראוי לומר עליך ממשה עד משה לא קם כמשה ואף לך הממלכה מעטרת מלכם. תשובת המהרש"ל ס' ס"ז

It is befitting to say about you: From Moshe to Moshe no one arose like Moshe. You also have the reign from the crown of their King. **Teshuvah Maharshah 67**

II. The Young Chief Rabbi of Cracow

A.

נעשה יום א' ארבעה (חמשה) ימים בחדש אלול שנת ש"י. נאם הקטן הרוצה להתאבק בעפר של ת"ח ולשתות בצמא את דבריהם, ולא דבר עד כה אלא כדי להתלמד להרגיל עצמו בתוך מדותיהם, להיות כעבד אחד מן הקטנים שבהם. אלה הדברים אשר דבר משה בן לא"א ישראל שלי"ט המכונה משה איסרלש מקראקא. שו"ת הרמ"א סימן י

This responsum was made on Sunday, the fourth of Elul, [5]310 (1550). These are the words of the novice who wishes to cling to the dust of the scholars and to drink with thirst their words. I expressed [myself] up to this point only in order to learn to accustom myself to pattern myself after their characteristics, [and in order] to be a servant of the most minor of them. These are the words of Moshe, son to my master, my father, Yisrael, may he live a long and goodly life, who is known as Moshe Isserless of Cracow.

Teshuvot HaRamo 10

B.

ובפרט בישיבת הגאון המופלא מהר"ר שכנא ז"ל למדתי בזמן שלמד בו ג"כ הרב המחבר (הרמ"א) . . . וזה לי כ"ו שנים שעמדתי בב' קהילות קדושות . . . נשלם יום ג' י"ב אדר של"ה לפ"ק. ס' ויכוח מים חיים

In the yeshiva of the amazing Gaon R. Shachna, of blessed memory, I studied at the same time as the author (Ramo, author of *Toras Chatos*). . . . It has been already twenty six years since I am standing [in a position of leadership] in two holy communities. . . . This work was completed on Tuesday, the twelfth of Adar, [5]335 (1575). **Sefer Vicuach Mayim Chaim - R. Chaim b. R. Betzalel, brother of the Maharal of Prague**

C.

שהאמת הוא מה שתירץ לי הגאון מורי חמי מוהר"ר שכנא ש"ן בישוב קושיא זו . . . כך השיב לי מסברתו ואני מצאתי בהדיא . . . שזו היא דעת הטור . . . דרכי משה יורה דעה ס' ק"י ס' ד'

The true answer to this question was given by my master, my father-in-law, the Gaon, R. Shalom Shachna, may he live forever. . . **Darkei Moshe Yoreh Deah 110:4**

D.

הוי על שבר בת עמי והלילה, איכה יועם הזהב הסגולה, הרבנית מ' גולדה בת מוהר"ר שכנא י"ץ ראש הגולה, בכל מעשיה ומדותיה היתה מהוללה, בת עשרים כבת מאה לא נמצאה בה עולה, לזכרונה הטוב הושם זאת מצבת אבן על תילה, עד יקימו שוכני עפר בגילה שנת שי"ב לפ"ק י"א ימים לירח סיון היתה זאת הבהלה תנצב"ה עם ש'צ'ע' בגן עדן א"ס. מצבת קבורת אשת הרמ"א הראשון מרת גאלדא

Woe to the hurt of the daughter of my People and to the [darkness of] the night; how has the treasured gold become dim! The **Rabbanis Golda**, the daughter of Morainu HaRav R. Shachna, may G-d protect him, the leader of the exile, was exemplary in all her deeds and character traits. **She was [only] twenty years old**, [but] she [possessed the maturity of someone] a hundred. She was flawless. As a tribute to her good memory, this stone monument was placed upon her grave [to remain] until those that rest in the ground shall arise [at the resurrection]. This disturbance occurred on the twelfth of Sivan [5]312. May her soul be bound in the bond of eternal life together with the other righteous people in *Gan Eden*. Amen Selah. **Inscription on the gravestone of the Ramo's first wife**

E.

(1) וכבר היה מעשה על ידי בהיותי אבל על אמי ז"ל, וברכתי ברכת אירוסין תחת החופה כדרך שרב מברך וסמכתי על דברי מהר"ם וכתבתי הדברים להגאון מה"ר מאיר פאדו"ה והסכים על ידי. ס' דרכי משה ליו"ד ס' שצ"א

I was involved in such an incident while I was in mourning over my mother, of blessed memory, and I recited the benediction of *Kiddushin* under the *Chupah*, as is customary for the Rabbi [of the community]. I relied upon the opinion of the Maharam [of Rothenburg]. I wrote [the details of this incident] to the Gaon, R. Meir of Padua and he agreed with me. **Sefer Darkei Moshe Yoreh Deah 391**

(2) זאת מצבת האשה היקרה מלכה ב"ר אלעזר בעשרה בטבת, משוב לבנינו שבת מרבדים שש וארגמן עשתה, לא תירא משלג ביתה, כי פרשה לעני כפה, היתה כאניות בסחרה בנערותיה, בחכמה בענוה היתה, אמי פרחת רוחה נשמתה שנת ש'ב"י אליו

This is the gravestone of the precious woman, Malka b. R. Elazar, [who died] on the tenth of Teves. The joy of our heart was ceased. She made coverings of linen and purple wool; no one of her household needed fear [from the cold] of snow. She stretched out her hand to the poor. She was like the ships in bringing merchandise to her maidens. With wisdom and humility did she act. My mother's spirit and soul soared [to Heaven] in the year *Shevi* (312) *Ailov* (return unto Him). **Inscription on the gravestone of the Ramo's mother**

III. The Ramo's Family

A.

(1) אמר רבא: דרחים רבנן - הוו ליה בנין רבנן, דמוקיר רבנן - הוו ליה חתנוותא רבנן, דדחיל מרבנן - הוא גופיה הוי צורבא מרבנן, ואי לאו בר הכי הוא - משתמען מיליה כצורבא מרבנן. שבת כג:

Rava said: He who loves the Rabbis will have sons who are Rabbis; he who honors the Rabbis will have Rabbis for sons-in-law; he who stands in awe of the Rabbis will himself be a Rabbinical scholar. But if he is not fit for this, his words will be heeded like those of a Rabbinical scholar. **Shabbos 23b**

(2) היה ר"ע יושב ומצטער ואמר לא שהוא בן תורה יותר ממני אלא שהוא בן גדולים יותר ממני אשר אדם שזכו לו אבותיו אשרי אדם שיש לו יתד במי להיתלות בה וכי מה היתה יתדתו של ראב"ע שהיה דור עשירי לעזרא. ירושלמי ברכות ד:א

Rabbi Akiva was sitting in pain and said, "Not that [R. Elazar b. Azaria] is a greater scholar in Torah, but rather he is descended from greater people than I. Fortunate is the person whose forefathers provide him with merit. Fortunate is the person who has a peg to hang on." What was the peg of R. Elazar b. Azaria? He was the tenth generation from Ezra. **Yerushalmi Berachos 4:1**

B.

(1) פה טמונה אשה הגונה, כל מעשיה הי' באמונה, מרת גיטל בת ר' משה אערבאך ז"ל, כל עין תזל, נדיבה היתה לענים כל ימי חייתה, לבית הכנסת השכימה והעריבה, בשיבה טובה הלכה לעולמה, ביום ראשון כ"ז סיון שי"ב לפר"ק, עם שצ"ע בגן עדן. מצבת אם אביו

Here lies a fine woman. All of her deeds were done faithfully. Mrs. **Gitel b. R. Moshe Auerbach**, of blessed memory. All eyes shed tears. She was generous to the poor her entire life. She arose early to go to the synagogue and she was there late in the night. In a good old age did she go to her eternal [rest], on the twenty seventh of Sivan, [5]312, to be together with the other righteous people in *Gan Eden*. **Inscription on the gravestone of the Ramo's paternal grandmother**

(2) ואת נשמת מרת גיטעלע בת ה"ר משה אם החבר איסרל לאזערש. פנקס הח"ק מקראקא

. . . and the soul of Mrs. **Gittele b. R. Moshe**, the mother of the *Chaver*, **Isserel Lozer's Pinkus (Official Records) of the Chevrah Kadishah of Cracow**

C.

(1) פה נקבר הרב ר' ישראל, איסרל בנה ביהכנ"ס לא-ל, נקרא איסרל לאזערס מקראקא, עשה עם ישראל משפט וצדקה, וגודל זכותו, יעמוד למתפלל על קברתו, נתבקש למעלה שנת חש"ך י"ג אדר הראשון, עלינו יבקש רחמים לפני לא ינום ולא יישן, תנצב"ה

Here is buried **HaRav R. Yisrael. Isserel** built a synagogue to [glorify] G-d. He was called **Isserel Lozer's of Cracow**. He wrought justice and charity with the people of Israel. Great is his merit. He will stand by any who pray at his grave. He was asked to [join the world] above on the thirteenth day of Adar, [5] 328 חש"ך. Before He who neither slumbers or sleeps will he ask for compassion on our behalf. May his soul be bound in the eternal bond of life. **Inscription on the gravestone of the Ramo's father**

(2) איש הוא בקראקא ושמו ישראל, אשר נדבה רוחו ובנה בית הכנסת לא-ל, והיה בדורו כעין נאם הגבר לאוכל ואיתאאל, הפרנס הנהיג וכלכל דורו כיקותיאאל. ואני בנו משה נער הייתי ועדיין לא זקנתי, כרמי שלי לא נטרתי, ועל אחרים נתמנתי, להורות לרבים דרך ילכו בו ולתלמיד קטנתי. הקדמת ר' משה איסרליש לס' דרכי משה פירושו לס' ארבעה טורים

There is a man in Cracow by the name of Yisrael who was stirred by his spirit and built a synagogue to [glorify] G-d. In his own generation, he was akin to king Solomon. He had the ability and carried it through with G-d's help. He was a leader who led and supported his generation like Yekusiel (Moses). I am his son, Moshe. I was young [when it was built] and [even today I am] still not old. I haven't watched my own vineyard and yet was appointed to watch the vineyards of others, to guide others in the path that they must walk. I am not, [however,] fit to be [even] a disciple. **R. Moshe Isserless in his preface to Darkei Moshe**

(3) האיש ר' ישראל בר יוסף ז"ל עוז התאזר לכבוד הקב"ה ולזכר אשתו מלכה בת ר' אלעזר תנצב"ה בנה מנכסי עזבונה ב"ה זה מקום בית א-ל לפרט ולפרשת שובה ד' רבבות אלפי ישראל. מזכרת שנחרת בקיר הבה"כ בצד הדרום

The man, R. Yisrael b. Yosef, of blessed memory, girded himself with strength for the glory of the Holy One, blessed be He, and in memory of his wife, Malka b. R. Elazar, may her soul be bound in the bond of eternal life, built from her inheritance a synagogue. This place is the house of G-d. In the year and the *Parshah, Shuva (313)* (Bahaloscho) . . . **Engraving on the south side of the Ramo's synagogue**

(4) מקובל אצלנו אשר על מקום זה עמד רבינו הרמ"א בעמדו לשפוך שיחו לפני הקב"ה. כתובת מימין הארון קודש לבית הכנסת של הרמ"א אשר נבנה ע"י אביו

We have a tradition that on this place did the Ramo stand as he poured out his heart in prayer before the Holy One, blessed be He. **Inscription on the right side of the Holy Ark of the Ramo's synagogue**

D.

שמעתי מא"א ש"ן ששמע ממוה"ר ר' אברהם מיניץ דאסור ליתן יין אדום לתוך יין לבן בשבת משום צובע, אבל לפי דברי בעל יראים נראה דזה ג"כ שרי. ס' דרכי משה א"ח ס' ש"כ ס"ק ב'

I heard from my master, my father, may he live for ever, that he heard from R. Avraham Mintz that it is forbidden to pour red wine into a container of white wine on Shabbos because it is considered an act of dyeing or coloring. According to the author of the Yeraim (R. Eliezer of Metz), however, it seems to be allowed. **Darkei Moshe O.C. 320:2**

IV. The Bais Din of Cracow

A.

ובא הדין לפני חכמי קראקא, האחד הישיש מורה לצדקה, הגאון מוהר"ר משה לנד"ו. והשני אשר בצדו, הגאון גיסי מוהר"ר יוסף כ"ץ. אשר מתוך הלחץ, שאין בית דין שוה שלא יחץ, נמנית לשליש עמהם, ואני הקטן שבהם. שו"ת הרמ"א סימן יז

The case came before the scholars of Cracow. One of the judges was the elder expert judge, the Gaon, R. Moshe Landau. The second who was by his side was the Gaon, my brother in law, R. Yosef Katz. Because of the pressure to complete the *Bais Din*, they appointed me to be the third member of the court. I am the most inadequate of them all.

Tshuvos HaRamo 17

B.

ונמשך אודות מחלוקת זה משך זמן רב עד שנתגלגל אודות מחלוקתם שקבלו עליהם שני הצדדים לדון לפני שלשת הרועים אבירים נאמנים הנמצאים בקראקא הבירה, דהיינו הישיש כמהר"ר משה לנדא יצ"ו ומהר"ר יוסף כ"ץ וגיסו כמהר"ר משה איסרלש יצ"ו. שו"ת הרמ"א סימן טו מר' קלמן ווירמשא א' גדולי הדור אשר שימש כרב ור"י בלבוב

This conflict stretched on for a long while until both sides agreed to have it adjudicated by three mighty and trustworthy shepherds who are in the capital city of Cracow. They are the elder scholar R. Moshe Landau, R. Yosef Katz, and his brother in law, R. Moshe Isserless, may G-d protect them. **Teshuvos HaRamo 15 from R. Kalman of Worms**

C.

והיה [ר' יוסף כ"ץ] מוכתר בארבעה כתרים, כתר תורה, כתר כהונה, כתר גדולה, וכתר שם טוב. חבר שאלות ותשובות (ס' שארית יוסף) והרביץ תורה בישראל בקריה נאמנה עיר ואם בישראל קרית מלך רב ק"ק קראקא, והיה שם תמיד אחד מראשי הישיבות ורב קרוב לחמישים שנה. ונתבקש בישיבה של מעלה זקן ושבע ימים קרוב לשמונים שנה בשנת שנ"א לפ"ק. ס' צמח דוד

[R. Yosef Katz] was crowned with four crowns: The crown of Torah, the crown of priesthood (Kehunah), the crown of wealth, and the crown of a good name. He composed responsa (Shearis Yosef) and spread Torah throughout the faithful Jewish community of Cracow. He served as Rabbi and Rosh Yeshiva for close to fifty years. He was requested to join the Heavenly academy at a ripe old age, close to eighty, in the year [5]351 (1591). **Sefer Tzemach David.**

V. Philosopher, Mystic, and Astronomer

A. The Study of Philosophy

תחילה אענה מה שהרעיש אדוני את העולם עלי בהביאי במכתבי הראשון דבר חכמת היונים וראש הפילוסופים, ועל זה כתב אדוני שהתורה חוגרת שק כו'. אומר שזו מחלוקת ישנה בין החכמים ולא אצטרך להשיב עליה, כי כבר תשובתו הרמתה מונחת בקרן זויות ערוכה בתשובת הרשב"א, מה שהשיבו חכמי פרונינצא להרשב"א ז"ל על זו ואף הרשב"א ז"ל לא כתב שם אלא לאסרה בינקותו של אדם קודם שילמד חכמת התלמוד, והוא הבשר ויין (ברמב"ם: לחם ובשר) שכתב הרמב"ם בספר המדע פ"ד מהלכות יסודי התורה (הלכה יג) ומי לנו גדול מהרמב"ם ז"ל שעשה ספר המורה שכולו אינו אלא מזה המין. ואף כי כתב בתשובת בר ששת (שו"ת הריב"ש סימן מה) שהוא לא עשאו אלא כדי להשיב לאפיקורוס כידוע למעלתו, באמת אומר שיש לי בזו שתי תשובות בדבר, ושתייהן אמיתיות לפי מעוט השגתי. וזה, כי הם לא חששו אלא ללמוד בספרי היונים הארורים, כגון ספר השמע ומה

שאחר הטבע כמו שזכרן שם בתשובה הנזכרת. ובוזה הדין עמם, כי חששו פן יבא להמשך אחריהם באיזה אמונה מן האמונות ויתפתה בינם שהוא יין תנינים ודעות מופסדות. אבל לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיהן כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית יתברך, והוא פירוש שיעור קומה שאמרו עליו כל היודע כו', ואף כי למקובלים דעת אחרת בזו אלו ואלו דברי אלקים חיים ואף כי חכמי אומות העולם אמרו, כבר אמרו במגילה פ"ק: כל מי שאומר דבר חכמה אף באומות נקרא חכם. וכזה עשו כל החכמים שהביאו דברי החוקרים בספריהם, כאשר גלוי לכל מספר המורה ובעל העקידה (לר' יצחק ב"ר משה עראמה) ושאר מחברים גדולים וקטנים. כל שכן מי שאינו נכנס לעמקם לבניית המופתים להוציא דבר מתוך דבר כמוני, רק מביא מה שכתבו שאין ראוי לחוש לזה כלל. והשנית, אף כי אם נאמר שאסרו ללמוד בכל ספריהם גזירה משום דברים האסורים שבהם מ"מ בספרי חכמינו ז"ל אשר מימיהם אנו שותים, ובפרט הרב הגדול הרמב"ם ז"ל בזה לא עלה על שום דעת לאסור. כי בודאי אין לחוש בספריו לשום דעת בטלה כמו שהעיד עליו בעל בחינת עולם באמרו: סוף דבר לבי האמן מה שהאמין סוף הגאונים בזמן וראשם במעלה הוא הרמב"ם כו'. ואף כי מקצת החכמים חלקו עליו ושרפו ספריו, מ"מ כבר נתפשטו ספריו בכל חכמים האחרונים ז"ל, וכולן עשו אותן לראשם עטרה להביא ראייה מתוך דבריו כהלכה למשה מסיני. ולכן גם אני אומר שמנוקה אני מעון זה. כי אף שהבאתי מקצת דברי אריסטו, מעידני עלי שמים וארץ שכל ימי לא עסקתי בשום ספר מספריו רק מה שעסקתי בספר המורה שגיגתי בו ומצאתי ת"ל, ושאר ספרי הטבע כשער השמים וכדומיהן, שחברו חז"ל ומהם כתבתי מה שכתבתי מדברי אריסטו. ואיך לא, והנה הרב המורה כתב פרק כ"ב מחלק השני (במורה נבוכים שם גזרה רביעית) שכל מה שהשיג אריסטו עד גלגל הירח הכל אמת כו'. וכתב עוד שכל דבריו הם דעת חז"ל מלבד במקצת אמונות התלויות בא—ל יתברך ובמלאכיו ובגלגלי השמים, שבהן לבד נטה מדרך האמת. שו"ת הרמ"א סימן ז

First of all, I will respond to the tempest which my master created when I quoted something from the wisdom of the Greeks and its most prominent philosopher in my first letter [to you]. Regarding this did my master write to me: The Torah is clothed in sack cloth . . . [To this do] I say that this is an old controversy between the scholars and I have no need to respond regarding it, for a magnificent response has already been well arranged in the responsa of the Rashba in which the Rashba, of blessed memory, quotes the response of the scholars of Provence. Even the Rashba, of blessed memory, only forbade its study while a person was still in his youth, before he studied the wisdom of the Talmud, which is the meat and wine (or bread). Who can be considered greater than the Rambam, of blessed memory, who composed the *Sefer HaMoreh* which is entirely devoted to this subject. Even though the Rivash (R. Yitzchak ben Sheshes) wrote that the Rambam only did this to answer the heretics, as my exalted master already knows, the truth is that there are two responses to this thing, and, in my humble opinion, both are true. First of all, they were concerned only about studying directly from the works of the accursed Greeks, such as *Sefer HaShma* and *Mah Sh'acher Hateva*, which were mentioned in that responsum. In this they are justified, for they were afraid lest someone comes to be drawn towards them in any one of their beliefs and will be seduced by their wine which is the wine of serpents and destructive views. They did not forbid, however, to study the words of the scholars and their inquiries into the nature of existence and natural law. On the contrary, through it, one gets to know the greatness of the Designer of Creation, may He be blessed.

This is the explanation of the *Shiur Koma*, of which they said, "All that know of it . . .". Even though the *Mikuballim* (mystics) have another opinion regarding this, both opinions are that of the Living G-d. Even though these [works were composed by] non Jewish scholars, our Sages have already stated in the first chapter of the tractate Megilla: Anyone who states something of wisdom, even if he be a non Jew, is called a wise man. This approach was followed by all the [Jewish] scholars who quoted the words of the [ancient] scientists in their works, as is evident to anyone from the *Sefer HaMoreh* (Guide to the Perplexed by Maimonides) and the author of the *Sefer HaAkeidah* (R. Yitzchak b. R. Moshe Aramah) as well as other great and minor authors. Most certainly, there is nothing to fear from this study for someone like myself, who does not plunge into the depths [of science] to deduct proofs and to derive one principle from another, but, rather, just quotes their statements. The second point is: Even if we do hold the opinion that they forbade us to study from any of their works lest we [become affected by] the forbidden things that are contained therein, still and all, no one ever thought to forbid the works of our own scholars, of blessed memory, whose waters we drink, especially the great Rav, the Rambam, of blessed memory. Certainly, there is no fear [of being affected by] any heretical opinions as the author of the *Bechinas Olam* (R. Yedayah Penini) attested, "In conclusion, in my heart I believe in what the last but greatest of the Gaonim, the Rambam, believed . . . Even though some of the scholars disagreed with him and burned his works, nonetheless, his works have spread amongst all of the later scholars, of blessed memory. All of them viewed him as the crown which adorned their head and brought proof from his words as if it were received by Moshe on Sinai." I, therefore, say that I am innocent from the crime of which you accuse me. Although I quoted some of Aristotle's statements, heaven and earth are my witness that I never directly studied his works, but, rather toiled and, thank G-d, achieved success in understanding the *Moreh Nevuchim* as well as the other books on science which were composed by our Sages, of blessed memory, such as *Shaar HaShamaim*. Those works are the source of my knowledge of Aristotle. And what is wrong with that? Behold the Rambam writes in the *Moreh Nevuchim* 2:22 that all that Aristotle grasped about nature up until the sphere of the moon is correct. He also wrote that all of his statements were in total agreement with the opinion of our Sages, of blessed memory, with the exception of only a few of his beliefs as they related to G-d, may He be blessed, His angels and the Heavenly spheres. In this alone did he veer from the true path. **Teshuvah HaRamo 7** . .

B. The Study of Kabbalah

(1) ומה שכתב לי מר שגם למעלתו יד ושם בזה אלא שמעלתו מרחיק מזה כו', כבר ידעתי שלא אדע אשר לא ידע מר, אך אומר שאני אם אברח יותר מלעסוק בקבלה להבין מעצמי בדבריהם ממה שאברח לעסוק בפילוסופיא, כי יותר יש לחוש שלא יטעה, כמבואר לאדוני ממה שכתב הרמב"ן בהקדמת פירושו לתורה ואתמה שכ"ת השיב עלי מתשובת בר ששת על מה שכתב על העוסקים בפילוסופיא, והנה תשובתו בצדו על המקובלים כאשר מובן למעלתו ולא אפרש כי ידעתי שהכל גלוי למעלת אדוני. אני אומר על שתיהן כי שניהם כאחד טובים וצדיקים ילכו בם וגו' (ע"פ הושע יד, י.) ומ"מ אומר שסדהי במרומים שכל ימי לא עסקתי בזו רק בשבת ויו"ט וח"ה בשעה שבני אדם הולכים לטייל, וכל ימות החול אני עוסק כפי מיעוט השגתי במשנה ובתלמוד ובפוסקים ובפירושיהם, ושירי מרבנן לאודועי נפשיה כו' (נדרים סב.) שו"ת הרמ"א סימן ז

Regarding that which you wrote to me that you also have considerable knowledge in this field but you have distanced yourself from it . . . , I already know that I will never know what you, the master, doesn't know. I say, however, that if I were to flee, I would rather flee from the self directed study of Kabbalah where one attempts to understand their words on his own [without being guided by a master]. For there is much more room for error in this than in the study of philosophy, as is clear to my master, [the Maharshal,] from the writings of the Ramban in his preface to his commentary to the Torah. I am amazed that the honored master of Torah, [the Maharshal], criticized me for my involvement with the study of philosophy on the basis of the responsum of the Rivash and, yet, that same responsum criticized the study of Kabbalah, as the master well knows. In my opinion, the combined [study of] both of them together is excellent. The righteous shall walk in them and the wicked shall fall (Hoshea 14:10). Notwithstanding all that I have said, Heaven is my witness that I have only occupied myself with these studies on Shabbos, Yom Tov, and Chol HaMoed when others are out taking a stroll. The entire week, I am engrossed solely in the study of Mishna, Talmud, Poskim and their commentaries. A scholar is allowed to make himself known where otherwise they would not recognize him (Nedarim 62a). **Teshuvos HaRamo 7**

(2) אחר שהביא הכרח המאמר לדבר בדברים שהם כבשונו של עולם והם דרכי הקבלה לא אכחד מן המעיין את אשר תחת לשוני ואגלה דעתי בענין זה וסהדי במרומים שיראתי הרבה לדבר בדבר שאין לי בהם ידיעה מקובלת. והדבר הזה הוא עיקר אמונת האלוקות והוא יתד שהכל תלוי בו, ואיך אדבר בענין כזה מסברת עצמי. אך אמרתי עת לעשות לד' הפרו תורתך, כי בעוונותי הדור נתמעט כ"כ שלא ראיתי מימי איש מקובל יודע הדבר על בוריו מצד הקבלה האמתית. ורבים מהמון עם כל אחד קופץ ללמוד ענין הקבלה כי היא תאוה לעיניים ובפרט בדברי האחרונים אשר גלו דבריהם בספריהם בביאור. וכל שכן בזמן הזה שנדפסו ספרי הקבלה כגון הזוהר והרקנט ושערי אורה, אשר כל מעיין מתבונן בהם והכל הוא מבואר לדעת המעיין בהם אע"פ שדבריהם אינן מובנים על פי האמת מאחר שאין מקובל מפי מקובל. ולא זה בלבד שהמשכילים יבינו בה, אלא אפילו בעלי בתים, שאינן יודעין בין ימינם לשמאלם, בחשיכה יתהלכו, אינן יודעין לפרש סדרה או פרשה בפירוש רש"י קופצין ללמוד קבלה, וכל זה גורם להם שהדור יתום בעוונות נתמעט כ"כ שאסתרא בלגינא קישקיש קריא, וכל אחד שראה בה מעט מתפאר בה ודורש ברבים, ועתיד ליתן את הדין. ובאמת שחסרון ידיעתן היא תקנתן, וכמה לא חלי ולא מרגיש הסכל הערום מכל, בטבע הנמנעות, ולא יקשה עליו מאומה. אבל המשכילים ידעו שהמחשבה בה היא רבת הנזק, וכמו שכתב הרמב"ן בהקדמתו לפירוש התורה, וכן כתבו שאר המקובלים הראשונים ז"ל. תורת העולה ח"ג פ"ד

After having proven the necessity of speaking of things which are of a hidden and mystical nature, i.e. the ways of Kabbalah, I will not withhold from the reader that which has been held under my tongue and I will [now] reveal my opinion in the matter. Heaven is my witness that I have tremendous trepidation to speak of things of which I have not received tradition. This thing is the essence of the spiritual belief system, the peg upon which everything is hanging. How can I speak of such things if they are based solely upon my own logic? I said, however, "It is time to work on behalf of Hashem, they have annulled your Torah (Psalms 119:126)." This is because, through our sins, the level of the generation has diminished to such an extent that I have never met a *Mekubal* (an expert Kabbalist) who has a clear understanding of a Kabbalistic concept as a result of having

directly received it as part of a true Kabbalistic tradition. Many of the common people have jumped in to study the Kabbalah, for it is very attractive, especially the writings of the later authors who elucidated their words. Most certainly this is the case today where the Kabbalistic works, such as the *Zohar*, *Ricanti*, and *Shaarei Orah* have been printed. Anyone can now ponder these concepts, as it seems, on the surface, to be quite intelligible, even though these things cannot be truly understood as they have not been directly handed down [to the reader] from a [master] Kabbalist. Not only do intelligent and knowledgeable people [attempt] to understand these concepts, but also laymen who don't know the difference between their right hand and their left. They walk in darkness and don't know how to explain the Torah portion or Rashi's commentary, yet they jump in to study Kabbalah. All of this has caused this generation to become orphaned. Through our sins, things have diminished so [that we can apply the dictum]: An *istara* (a small coin) makes a lot of noise when shaken in an empty jar (Bava Metzia 85b). Anyone who reads a little bit boasts about it and expounds upon it publicly. They will be held accountable for all of this. The truth is, though, that their lack of knowledge is their saving grace, as they have no sensitivity to concepts that are logically impossible and have no difficulty with them. The intelligent scholars, though, know that even thinking about these things is fraught with danger, as the Ramban points out in his preface to his commentary to the Torah. This is also pointed out by other early Kabbalists, of blessed memory. **Toras HaOlah 3:4**

(3) וכן כתב הרב רבי משה בוטריל בפירוש ספר יצירה כי חכמת הקבלה היא חכמת הפילוסופיה רק שבשני לשונות ידברו. . . שדרכי הקבלה הן בעצמן דרכי הפילוסופים האמתיים המאמינים. תורת העולה ח"ג פרק ד

Similarly, Rav Moshe Botrarel wrote in his commentary to *Sefer Yetzirah* that the wisdom of *Kabbalah* is actually the same wisdom as that of philosophy. Only the terminology is different . . . The ways of *Kabbalah* are the same as the ways of the true philosophers who are faithful to Judaism. **Toras HaOlah 3:4**

C.

מכל מקום גם דברי ר' יהושע הם תמוהים כי איך אמר שהחמה בדרום ביום ובצפון בלילה וכל זה איננו לפי דעת חכמי התכונה והפילוסופים. . . ובכל מה שאפשר לפרש דברי חכמים ז"ל שלא יחלקו על המפורסם ולקרבן אל השכל מה טוב ומה נעים. . . והנראה לי בזה אחר עיון הנמרץ שדבר זה מבואר ע"י דידיעת מהלך החמה שהוא דבר הנקל בחכמת התכונה. תורת העולה ח"א פ' ב'

Still and all, even the words of R. Yehoshua are astounding. How could he say that the sun is in the south by day and in the north at night? According to the opinion of the scientists and philosophers, none of this is true. . . . **It is a wonderful thing if one can explain, to the extent possible, the words of our Sages, of blessed memory, in a way that conforms to common knowledge and makes it intelligible and comprehensible.** It seems to me, after much research, that [R. Yehoshua's statement] can be understood through the knowledge of the rotation of the sun, which is a simple scientific principle. **Toras HaOlah 1:2**

VI. Preserving Ashkenazic Custom

A.

עכשיו בדור אחרון הזה אשר נעתק ונדפס הספר הזה (שערי דורא) כמה פעמים כי כל אדם חושק בו לרוב קיצורו ורוצה ללמוד תורת איסור והיתר על רגל אחת . . . כי לא כוונתי רק לדקדק במנהגי האחרונים ז"ל הוא העיקר. גם עם מה שראיתי רבותי נוהגים, והוא צריך גדול בזה כדי לעמוד על האמת בכל דבר. גם כי הרבה דינים אין אנו נוהגים כמסקנת הרב הגדול הגאון מהר"ר יוסף קארו אשר כבר נתפשט ספריו בכל ישראל, ואם יפסוק אדם אחרי דבריו בפרט בדיני איסור והיתר אשר יסד בשלחן ערוך שלו יסתור כל מנהגים שנוהגים בהם במדינות אלו. . . . והנה לא אומר לאחריים קבלו שהם רשאים ולא אני . . . והרוצה לסמוך עלי יבא ויסמוך והרוצה לחלוק מי ימחה בידו. הקדמה לתורת חטאת

Now, in this most recent generation, this work (Shaarei Dura by R. Yitzchak of Duren) has been copied and printed many times over, for many people find it attractive because of its succinctness and wish to study the entire laws of *Issur V'Heter* while standing on one leg. . . . My only intention is to carefully record the customs of the later authorities, of blessed memory, which is the essential [basis of our law]. I have also included the customs of my masters which I myself have witnessed. This is extremely necessary in order to arrive at the truth in all things. **In addition, there are many rulings which have been issued by the great Rav, the Gaon, R. Yosef Karo, whose works have spread across the entire Jewish world, which are not according to our custom. If a person rules in accordance with his Shulchan Aruch, he would overturn all of the customs which are being practiced in these [Ashkenazic] countries. . . .** Behold I am not telling anyone to accept what I write . . . Anyone who wishes to rely upon me, may do so and no one can stop anyone who wishes to disagree. **Preface to Toras Chatos**

B.

אמר משה בן לא"א ישראל זלה"ה, בהיות כי הגאון המחבר ב"י וש"ע שלו חכם עדיף מנביא טבח טבחו ערוך שלחנו, לא הניח אחריו מקום להתגדר בו, לולי ללקט דברי האחרונים ולהורות דרך המנהגים שנהגו במדינות אלו, באתי אחריו לפרוס מפה על שלחן ערוך שחבר ועליה כל פרי מגדים ומטעמים אשר יאהב האדם, ולא זה השלחן אשר ערך לפני ד' ולא נתנו עדיין לבני אדם אשר במדינות אלו, אשר רובי מנהגי במדינות אלו לא נהיגין כוותיה. . . . וע"י זה נתפשטו בספריו הרבה דברים שאינן אליבא דהלכתא לפי דברי החכמים שמימיהם אנו שותין, והם הפוסקים המפורסים בבני אשכנז אשר היו לנו תמיד לעינים, ופסקו מהם קמאי דקמאי, והם אור זרוע והמרדכי ואשר"י וסמ"ג והגהות מיימון, אשר כולם נבנו על דברי התוספות וחכמי צרפת אשר אנו מבני בניהם. וכבר הארכתי בזה ת"ל בהקדמת ספרי אשר בו נתוכחתי עם הגאון הקאר"ו ש"נ בכל דבריו. ואני ראיתי כל דבריו בשלחן ערוך כנתנו מפי משה מפי הגבורה. ויבאו התלמידים אחריו וישתו דבריו בלא מחלוקת ובזה יסתרו כל מנהגי המדינות. הקדמה לס' המפה

Thus says Moshe, son of my father and master, Yisrael, of blessed memory: Since the Gaon, the author of the Bais Yosef and his Shulchan Aruch (the Set Table), a wise man, greater than a prophet, who has prepared his feast and whose table is set, did not leave room in which to make improvements, with the exception of assembling the opinions of the later authorities and to issue rulings based upon the customs of these [Ashkenazic] lands, I have come to spread a tablecloth on top of the set table (Shulchan Aruch) which

he composed. Upon it are all kinds of precious fruit and delicacies which a person loves. This is not, [however,] the table [which is fit] to be set before Hashem. It was not as yet placed before people who live in these lands where the majority of the customary practices are not in concert with his rulings . . . Through this, many things have become widely disseminated which do not follow the rulings of the scholars whose waters we drink, the most famous of the Ashkenazic authorities, who were always our guides (lit. eyes). The earliest generations used their works as the basis of their rulings. I am referring to the *Ohr Zarua, Mordechai, Rosh, SeMaG, HaGohas Maimon*, which are in turn built upon the words of the Tosefos, the Sages of France, from whom we are descended. I have already elaborated upon this, thank G-d, in the preface to my work in which I took issue with the writings of Gaon R. Karo, may he live forever. I have seen that all of his words in the Shulchan Aruch are presented as if they would have been given by Moshe from the mouth of the Al-mighty. The students will come after him and drink up his words without disagreeing and thereby overturn all of the customs of these countries. **Preface to HaMapah**

C. Darkei Moshe

ברוך הוא המסייע על כל הבא לטהר, פתח לי שער, ונתן בלבי לקצר ולבאר, בדברי התשובות בקצרה, ובזה הדרך שכן נהורא, והיתה דעת סדורה, בדברי התשובות וזעקתם במשנה ובגמרא. ואגב גררא, אמרו לי רעיוני, וחזיון דבר חכמה לנגד עיני, ללקוט כל חדושי הפוסקים ביחד, כדי שיהיו בידי כאחד, ולכותבן לזכרון בצד איזה פוסק אחד, וראיתי שאין טוב מזו אלא ספר הטורים, כי דברים נאה מסודרים, ובקל אפשר למצוא בו מבוקשו אף א' מן המבוערים, הן זקנים הן נערים, וע"י זה היו הדברים בלבי צפונים ושמורים, ומיד את מתני נאזרתי, ומשנת תרדמתי ננערתי, ומעזר יושב תהלות נעזרתי, שמחשבותי התחלתי וכמעט גמרתי, וכל חידושי הפוסקים והתשובות ביחד חברתי, וסדר על הטורים בהן סדרתי. . . . אחזני פלצות ולבשני חלחלה, בשמעי נר ישראל ראש הגולה, ארי מסבכו עלה אל השמים ורוח אלקי קדישין בחפנו אסף, וחיבר ספר בית יוסף, אשר כל רואיו ידעון את מעלתו ואת טובו ורוב טוב הצפון בקרבו, אז נבהלתי שפועל הריק פעלתי, ושיגעתי לריק ולבהלה ושינתי בחנם ממני גזלתי, ואל הנעור הזה התפללתי, כי דברי נגד חכם הנ"ל כאין נחשבו ושרגא בטיהרא מאי מהני, וכפיס מעץ יבש כמוני מה יענה, כי בידיעתו הכוללת הקיף הכל, וד' בירך אותו בכל, דבר אחד ממנו לא נפל מכל. . . . וזה הוא הדבר, כי דעתי הי' לקצר ולהבר, האיכל מתוך הפסולת, בכל היכולת לכן לפעמים שמרתי הטעמים ולא המלות, ולפעמים הנחתי הפרטים ולקחתי הכללות, כי ידוע כי זהו עיקר המכוון בכוונתינו, ומ"מ כתבתי על המאמר ההוא עד כאן לשונו, אע"פ ששניתתי את טעמי לפני אבי מלך, כי מלת לשון נאמר על ג' חלקים ובשלשה דרכים הולך, נאמר על האבר הנקרא לשון והוא ידוע, ונאמר על ענין השמועה, כמו שנאמר אל עם אשר לא שמע לשונו, ושמתינו ג"כ אל כוונת המדבר ורצונו, כי הלשון הוא קולמס הלב ומוציא לחוץ רעיונו, ולכן כתבתי עד כאן לשונו. הקדמה לס' דרכי משה

. . . I began and almost finished a compilation of all of the insights of the halachic authorities and their responsa which I arranged as an addendum to the Tur. . . . I was gripped with fear and trembling when I heard that the lamp of Israel, the leader of the Diaspora . . . [R. Yosef Karo,] composed the Bais Yosef, [a work in which it is obvious] to all that it is a superior work with an immense amount of superb material contained within it. I was disconcerted that all that I had toiled . . . and all of the sleepless nights

had all been in vain. My words compared to those of the Sage [R. Yosef Karo] are insignificant. What use is a lamp in the middle of the day? . . . My intention [in creating an abbreviated version of my former work] is to summarize and to refine, . . . **Preface to Darkei Moshe**

D.

וכן כתבתי בעצמי בחיבורי דרכי משה (בטור א"ח סי' תצ אות א) אשר ממנו סדרתי השולחן ערוך. שו"ת הרמ"א סימן לה

This I wrote myself in my work, Darkei Moshe, from which I arranged the [glosses on] the Shulchan Aruch. **Teshuvah Ramo 35**

E.

ואהובי לאחר שתקרא כתבי חזור לשלחו אלי, כי כן מנהגי ליתן להעתיק כל הדברים הנוגעים בדין מן הדינים כדי שיהא שמור אצלי לעת זקנתי אשר אקוה מהשם ית"ש וש"ש. שו"ת הרמ"א סימן פא

My beloved friend, after you read my letter, [please] return it back to me, for it is my custom to copy all things that touch upon practical halacha in order that it be safeguarded in my possession for my old age, which I hope that Hashem, may His name be blessed, will grant me. . **Teshuvah HaRamo 81**

VII. The Accepted Authority

A.

ודע שהרב בהג"ה הוא רבן של כל בני הגולה וכבר קבלנו עלינו לפסוק כוותיה. הפר"מ בהקדמתו ליוורה דעה

You should know that the Rav (Ramo) in his glosses is the master of all of the members of the exile. We have already accepted him as our authority to follow his rulings. **R. Yosef Teomim in Preface to Pri Megadim on Yoreh Deah**

B.

עוד הנני מודיע אתכם, הנה רבותינו גדולי האחרונים, הגאון מהר"ש לוריא ז"ל והגאון מהר"ם (איסרלז) איסרלש ז"ל, כל אחד מהם חיבר וסידר איסור והיתר, וכמה פעמים הם מחולקים, וכבר יצא טבעו של הגאון מהרמ"א ז"ל לילך אחריו ולפסוק כמותו, ובודאי מן השמים זכה לזה, כמו שנפסק הלכתא כבית הלל, אף על גב דבית שמאי הוי חריפי. רק כגון דא צריך אני להודיע, כי הגאון מהרש"ל ז"ל הוא בתראי בסדר חיבור איסור והיתר שלו, לאחר שחיבר מהרמ"א ז"ל תורת חטאת שלו. כי כן היה המעשה, תלמידים של הגאון מהרש"ל ז"ל העתיקו איסור והיתר שלו, והביאו אותו ליד מהרמ"א ז"ל כשחיבר התורת חטאת, על כן הביא כמה פעמים איסור והיתר של הגאון מהרש"ל ז"ל ומשיג עליו. ואחר כך בא התורת חטאת ליד הגאון מהרש"ל ז"ל, וכתב מהרש"ל ז"ל באיסור והיתר שלו מה שכתב, נמצא שזה הגאון מהרש"ל ז"ל הוא בתראי. אבל כבר אמרתי שכבר נתפשט בתפוצת ישראל שבחוצה לארץ, במלכות פולניא ופיהם ומערהין ואשכנז, לפסוק כהגאון מהרמ"א ז"ל. של"ה הקודש שער האותיות – קדושת האכילה (ה)

In addition, I want to inform you that our masters, the greatest of the later authorities, the Gaon Marash Luria, of blessed memory, and the Gaon R. Moshe Isserless, of blessed memory, each composed and arranged a work on *Issur V'Heter* (kashrus). They are often times in disagreement. The public has accepted, however, the Gaon, our master, the Ramo, of blessed memory, to follow and rule according to his opinion. Certainly it was because of Divine Providence that he merited this just as the ruling is in accordance with Bais Hillel despite the fact that Bais Shamai were sharper. Only in this case I have to inform you that the Gaon Maharshal, of blessed memory, was the most recent of the two to have composed his work on *Issur V'Heter* since the Ramo, of blessed memory, had completed his *Toras Chatos* [before the Maharshal had completed his work]. This is what happened: Students of the Maharshal, of blessed memory, copied his [yet uncompleted] work on *Issur V'Heter* and brought it to the Ramo, of blessed memory, when he was composing his *Toras Chatos*. That is why he often quotes the *Issur V'Heter* of the Maharshal, of blessed memory, and critiques him. Afterwards, the *Toras Chatos* was brought to the Maharshal, of blessed memory, and thus the Maharshal quoted him in his work. Therefore the Maharshal is the most recent [of the two and logic would normally dictate that his opinion should be considered more authoritative]. I have already stated, however, that throughout all of the [Ashkenazic] diaspora, in Poland, Bohemia, Moravia, and Germany they accepted upon themselves to rule according to the Ramo, of blessed memory. **Shilo HaKodesh Shaar HaOsios - Kedushas HaAchilah 5**

C.

בימי חורפי למדתי אצל מ"ו האלוף הגדול מוהר"ר משה איסרליש ז"ל ואחריו נכנסתי לפני ולפנים אל היכל קדשו של מ"ו האלוף הגדול מוהר"ר שלמה לוריא ז"ל. הקדמת הסמ"ע

In my youth I studied by my master and teacher, the great authority, R. Moshe Isserless, of blessed memory. Afterwards I entered the inner sanctum of the great Sanctuary of my master and teacher the great authority, R. Shlomo Luria, of blessed memory. **Preface to Sefer Me'iras Einayim by R. Yehoshua Falk**

VIII. Devoted and Dedicated Teacher

A. A Blessed Life

שלא היה עומד מר בנסיו' כאלו אפי' חדש ימים כי לא ניסה וזכה לשני עולמות בחייו כן יהא לעד ויגדל כסאו עד הכסא דברי שאירך שלמה לוריא. שו"ת מהרש"ל סימן טז

The master did not experience such [difficulties as I have] even for a month's time. For you were not tested and merited both worlds in your lifetime. So should it be for ever and may your throne become magnificent forever. These are the words of your relative, Shlomo Luria. **Teshuvah HaMarshal**

B. A Devoted Mentor

(1) ומכל מקום הייתי מבשם עצמי בהלכה עם מעלתך לחקור בחקירות אלו רק שהנצנים נראו בארץ הם התלמידים, שזמן התורה הגיע ונשמע בארצנו והוא סמוך לר"ח חשוון שמתחילים ללמוד. וצריך אני להספיק ולהמציא ספוק הבחורים והם המטרידים אותי, שלא אוכל להשיב בדברים שאינם צריכים לע"ע. שו"ת הרמ"א סימן קט

I would love to gain the fragrance acquired by discussing this halacha with your honor and to discuss this area of inquiry. The buds, however, are appearing in the land i.e. the students, as the semester for Torah studies, the beginning of the month of Cheshbon, is fast approaching. I have to provide for the needs of the *bachurim* and it takes up a lot of my energies. I, therefore, cannot discuss issues that are not presently absolutely necessary. **Teshuvos HaRamo 109**

(2) והחסיד מורי ורבי אשר אמנני וגדלני מוהר"ר משה איסרליש ז"ל. הקדמת ס' צמח דוד

The *Chasid*, my master and teacher who nursed me and raised me, our master and teacher, R. Moshe Isserless. **Preface to Tzemach David**

(3) אמרו רז"ל (אבות פ"ד משנה טו) יהא כבוד תלמידך חביב עליך ככבוד עצמך, ולמדו הענין ממה שנאמר ליהושע (שמות יז, ט) בחר לנו אנשים. וא"כ כמו שלא יתגנה אדם אם יחקור טובתו כך לא יתגנה אם יחקור טובת תלמידו, כמוני היום שנתבקשתי מכמהר"ר מרדכי במוה"ר אהרן משה תלמידי, למד בכאן ימים ושנים. לענין דינו אשר מתיירא על נפשו בסבת ירושת אשתו ז"ל . . . ובוזה אני מחוייב להורות לו ולא למנוע ממנו בר אשר יקבוהו לאומים (משלי יא, כו). ואחר התנצלותי אבוא לבאר דינו, אף כי פשוט הוא מ"מ להפיק רצונו אראה שהדין עמו. שו"ת הרמ"א סימן קיב

Our Sages of blessed memory (Avos 4:15) have said: The honor of your students should be as dear to you as your own. They derived this from that which is stated regarding Yehoshua (Ex. 17:9), "Choose for *us* men." Since that is the case, just as one doesn't criticize someone who seeks his own welfare, so too, one should not deride a person who seeks out the welfare of his students. This is the situation in which I find myself today in regards to R. Mordechai b. R. Aharon, my student, who studied here for many years, who fears for his life because of the situation of the inheritance of his wife, of blessed memory. . . I am required to rule on his case and not to withhold from his [spiritual] sustenance. . . After presenting my justification in my involvement in this case, I will now proceed to clarify his legal situation. Even though it is quite obvious, in order to fulfill his wishes, I will explain why his position is just . . . **Teshuvos HaRamo 112**

C. The Love of His Students

(1) פטיש סלעים מפוצץ, עוקר טרשים ומרוצץ, פתח דבריו ברקים ירוצץ. חכם חרשים ונבון לחשים, מורי ורבי ר"ג ור"מ מופת הדור מהר"ר משה ש"ן, שלו' רב למר ולתורתו ולכל דיליה שלו' רב עד בלי ירח. בראש וראשון אתן שבח והודיה לא-ל אשר השיבני בשלו' אל ביתי וזכני וקרבני אל מכ"ת, שאוכל עוד לשאול וללמד מפי מכ"ת אשר טוב לי תורת פיך מכל כסף וזהב. ולכן אהובי אדוני מורי אחלה את פני מעכ"ת שאל ישליך את דברי אחר גוו, ויאיר עיני בכתב במקצת ספקות שנפלו לי בהמחברים, אם לא זכיתי בעו"ה לשתות מי בארך וללמוד ממכ"ת פא"פ. שו"ת הרמ"א סימן קיג מר' צבי הירש עלזישער שהיה רב באשכנז ושם היה מצב היהודים רע הרבה מבארץ פולין,

The hammer that shatter rocks, the one who uproots boulders and pulverizes them, whose introductory remarks are like lightning bolts, the skillful artisan, and the eloquent orator, my master and teacher, the head of the Diaspora, the head of the Mesivta, the wonder of

the generation, R. Moshe, may he live forever. An abundance of peace to the master, to his Torah, and to all that is his. Let there be an abundance of peace till the moon is no more. First of all, I would like to give praise and thanks to G-d who has brought me back in peace to my home and who has given me the merit and brought me near to his majesty of Torah from whom I can yet ask my questions and study directly from him; for the Torah directly from your mouth is far more dear to me than all of the silver and gold in the world. Therefore, my beloved, my master and guide, I beseech you that you not cast away my words . . . and enlighten my eyes respond in writing to the few questions I have regarding the authors [of various works], even if I don't have the merit to directly drink from the water of your well and to study Torah directly from his majesty of Torah.

Teshuvos Ramo 113 from R. Tzvi Hirsh Elzisher

(2) ברוך אתה בבואך הוא אהו' עמיתי האלוף הוטיק, בסברות ובבקיאות הוא עתיק, ה"ה מהר"ר הירש ש"ן (הר"ר נפתלי צבי הירש בהגמ"ר משה אפרים שור, היה תלמיד מובהק לרבינו הרמ"א) שמחתי בשמעי שלותך וביאתך לשלוי', אף כי אמרתי שתשאר בארץ אשכנז להיות להם לרב ולמורה באחד המקומות. ואולי עדיף טפי פת חריבה ושלוחה בה במדינות אלו, וכמאמרם ז"ל: או בטולך או בטולא דבר עשו (גיטין יז, א), אשר במדינות אלו אשר אין שנאתן גברה עלינו כמו במדינות אשכנז מי יתן והיה עד ביאת משיחנו. שו"ת הרמ"א סימן צה

Blessed are you in your coming, my beloved, my friend, the pious nobleman. In both logic and breadth of knowledge is he well experienced, HaRav HaGaon R. Hirsh (R. Naftali Tzvi Hirsch Shor), may he live forever. I was happy to hear of your success and your coming back in peace. Even though I said that you should remain in Germany to become for them a Rav and guide in one of the areas, perhaps it is better to eat dry bread in peace in these countries rather than to have an abundance of bread in those countries, similar to what the Sages said (Gittin 17a): In your direct shade or in the shade of the children of Esau. This is because in these countries (Poland), their hatred is not as strong as it is in Germany. O that it would last like this until Moshiach comes! **Teshuvos HaRamo 98**

IX. An Example For His Generation

A.

הגיעני מכתב מעלת אדוני מורי, יקר הוא מפנינים מעולפת ספירים, ואגיל ואשמח בו בראותי שהש"י מלא משאלות לבבי, וזה כי כל ימי הייתי מתאוה לשלחן של מלכים מאן מלכי רבנו, לתהות בקנקניהם לשאוב מימיהם. ועתה הקרה ד' לפני את השלחן אשר לפני אדוני, אשר נהניתי ממנו כנהנה מזיו השכינה. אף כי דברי אדוני האחרונים קשים מן הראשונים, מ"מ לא אוכל לדון לפני מעלת אדוני ולהשיב על דברי מעלת רום כבודו דרך משא ומתן רק כמסתפק בדבריו. ואולי כי קוצר המשיג ועומק המושג הוא הסבה מלהבין דברי אדוני על אמתתן. ואתחיל להקדים דברי מעלת כבוד אדוני והצעתם, ואחר כך אציע עליהם ספיקותי במהות תכליתם. כי תורה היא וללמוד אני צריך חקירתם, כמאמר החכם כי לא טעם טעם שמחה מי שלא טעם שמחת ספיקות והתרתם. שו"ת הרמ"א סימן ה אשר כתב למהרש"ל

The letter of my exalted master, my guide, has reached me. It is more precious than pearls that are encompassed by sapphires. I rejoice and am gladdened that I see that Hashem, may He be blessed, has fulfilled the wishes of my heart, for all of my life I have desired to be at the table of [the true] kings, meaning the rabbis, to inspect the contents of their vessels and to draw from their waters. Now, Hashem has brought me to the table which is before my master, from which I derive as much pleasure as from the *Shechina* (the Divine Presence). Even though the latter words of my master are more difficult than the first, I cannot, in any case, argue with my exalted master and refute his words . . . in a manner of a direct confrontation. I will rather approach this as someone who has doubts and questions. Perhaps the limits of my understanding and the depths of the subject matter is the reason that I fail to truly understand the words of my master. I will begin by first quoting the words of my most exalted master and their exposition. Afterwards, I will present my doubts . . . for it is Torah and I need to learn and to probe its depths. As the wise man said: He who never tasted the taste of first having doubts and then tasting [the sweet taste of] their resolution has never experienced the taste of [true] joy. **Teshuvos Ramo 5 written to the Maharshal**

B.

בראשית כל אהלל ואשבח לא-ל בורא כל, אשר לו לבד ראוי ליתן שבח על כל, הוא יתעלה הפועל כל, והוא זכני ברוב חסדיו לעשות את כל שעשיתי אף על פי שאין בידי כל, לא חכמה ולא מעשה . . . מהקדמה לס' תורת העולה

First of all, I would like to give praise and acclaim to G-d, the Creator of all. To Him alone is it befitting to give praise for all [that we have]. He, may He be exalted, is the One who wrought everything and He has granted me the merit, through his abundant grace, to accomplish all that I have, despite the fact that I possess nothing, neither wisdom nor good deeds . . . **Preface to Toras HaOlah**

C.

ובימים אלו עיקר הרבנות אינו תלוי במי שלמדו הפלפול וחילוקים שנוהגים בהם בזמן הזה רק במי שלמדו פסק ההלכה והעיון והעמידו על האמת והיושר. דרכי משה יו"ד סי' רמ"ב ס"ק י

These days, the essential definition of a teacher [to whom it is worthy of giving respect] is the teacher who taught the student the final ruling of the halacha and the analysis [of halacha] and who set him upon the path of truth and logic and not the teacher who taught him *pilpul* and *chilukim*, which are currently in vogue today. **Darkei Moshe Y. D. 242:10**

X The Delayed Chupah

A.

ואשמע אחרי קול רעש גדול אשר העבירו קול במחנה לומר הביטו אחרי משה, במעשה הנעשה ע"י מקרוב שסדרתי קידושין תחת החופה כדרך הארץ, שהכל יודעין סדר הכלה למה נכנסה לחופה. והיה באישון לילה בליל שבת כשעה ומחצה בלילה. והמעשה והסבה אשר הכריחוני לזה הוא מבואר נגלה לכל באי שער עירנו, וזה המעשה אשר נעשה. איש היה בארץ ותם הכסף ממנו ושדך בתו גדולה לבן זוגה הראוי לה. ויהי בימי שידוכיה, אשר ארץ

הזמן עד כניסתה לחופה הלך האב לעולמו והניח חיים לכל ישראל, ונשארה הבת שכולה וגלמודה אין לה אב ואם כי אם קרובים נעשו לה רחוקים והעלימו עיניהם ממנה, זולתי גואל אחד אחי אמה אשר הכניסה לביתו כי אין לה גואל קרוב ממנו. והיה כאשר באה בימים זמן נישואיה אשר היה ראוי לטבוח טבח והכין צרכי החופה, לא ראתה שום תמונת הנדוניא ושאר צרכים, זולתי קול אחד הבא לה שתטבול ותכין עצמה לחתונה כי יהיה לה הנדוניא. והבתולה הנ"ל עשתה כאשר צוו עליה נשים השכינות ושמעה לקולם, גם כיסו אותה ביום ו' בהינומא כדרך הבתולות. וכאשר נטו צללי ערב וכמעט קדש היום, שהיו לקרוביה ליתן הנדוניא קמצו ידיהם וחסרו ממתנת ידם הראוי להם, והיה נחסר מן הנדוניא כמעט שליש הנדוניא. גם החתן נסוג אחור ולא רצה בשום אופן לכנסה ולא שת לבו לכל הדברים אשר דברו אליו מנהיגי העיר, שלא לבייש בת ישראל מכח כסף נמאס. ולא אבה שמוע רק כפתן חרש אטם אזנו ולא שמע לקול מלחשים, ולא קול גערת חכם תנידנו. וע"י זה נמשך הזמן מכח קטטות ומריבות, כדרך שאמרו לית כתובה דלית בה תיגרא (שבת קל). והצליח מעשה שטן עד שהגיע הזמן הנ"ל שהשוו עצמן ונתרצה החתן ליכנס לחופה, ושלא לבייש בת ישראל הגונה קמתי וסדרתי הקידושין בזמן הנ"ל. והנה כאשר מלינים עלי באתי להסיר תלונתן מאתי להביא ראיה וטעמי ונימוקי עמי ועל מה סמכתי בזה לומר כזה ראה וקדש. גרסינן פרק משילין (משנה ביצה לו, ב): כל שחייבין עליו משום שבות משום רשות משום מצוה בשבת חייבין עליו ב"ט. אלו הן משום שבות וכו', ואלו הן משום רשות לא דנין ולא מקדשין וכו', ואלו הן משום מצוה לא מקדשין ולא מעריכין וכו'. ופריך בגמרא אין דנין והא מצוה קא עביד, לא צריכא דאיכא דעדיף מיניה. ולא מקדשין והא מצוה קא עביד, לא צריכא דאית ליה אשה ובנים. ופירש"י ז"ל, והא מצוה קא עביד כדי לפרות ולרבות ואמאי קרי ליה רשות עכ"ל. וכתבו התוס' (שם ד"ה והא מצוה קא עביד): פ"ה וה"ל למחשבינהו בסיפא גבי מצות, ומשני ל"צ דאית ליה אשה ובנים ולכך אינו מצוה כ"כ דומיא דהני דסיפא. ולפי זה יכול להיות דגם בדליכא דעדיף מיניה אין דנין, וכך גבי אשה דמשני דאית ליה אשה ובנים משמע אפילו אין לו אשה ובנים מכל מקום אסור. וכתבו וז"ל, יש מפרשים הא דקאמר והא מצוה קא עביד ואמאי גזרו כו', ומשני לא צריכא דאית ליה אשה ובנים אבל אם אין לו מותר לקדש דמצוה קעביד. והאריכו שם בקושיות ותירוצים לפירוש רש"י ור"ת, כי כתבו שם שהי"מ הוא ר"ת. והביאו ירושלמי: א"ר מנא הדא אמרה הני דכנסין ארמלין צריך לכנסן מבע"י שלא יהא כקונה קנין בשבת, ומפרש התם טעמא דעד שלא קנה אינו זכאי במציאותיה ולא במעשה ידיה משכנסה זכה בכולם ונמצא כקונה קנין בשבת, וההוא נמי איכא לאוקמי בשיש לו אשה ובנים, עכ"ל הגמרא עם הפירושים שבה. . . מ"מ כל כי הני מילי מעליותא לימרו משמאי (ע"פ יבמות פ, א וכתובות סח, א) להתיר הענין בכה"ג, שהיה שעת הדחק והיתה הבתולה מתביישת אם תמתין עם החופה אחר טבילתה עד לאחר השבת. גם כי אינו מדרך המקומות לילך בהינומא עד אחר השבת ולעשות הנישואין ביום ראשון, כדרך האזרחים שעושין נשואיהם ביום חגם. וכדאי הוא ר"ת לסמוך עליו בשעת הדחק, כ"ש שהסוגיא דשמעתא מוכח כדבריו. וכן פסק בהג"ה אשר"י סוף פרק אחד דיני ממונות בשם א"ז וכן כתב ר"ת בתשובתו והביאה הסמ"ג (לאוין עא – עה בסוף הלכות יו"ט) כי בדוחק גדול התירו לקדש בשבת ולא היה מורה כן הלכה למעשה עכ"ל. משמע מיהו דבדוחק גדול יש להתיר. ואין לך דוחק גדול מזה, שהיתה יתומה גדולה מתביישת והיה לה לקלון כל ימיה, כמעט לשנותה מכל הבתולות. וגדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה (ברכות י"ט, ב) דלא תסור מכל הדברים אשר יורוך (בדברים יז:יא) בדבר הזה שאינו אלא איסור דרבנן, גזירה שמא יכתוב כמו שמפרש בגמרא שלנו (ביצה לז, א) או משום דהוי כקונה קנין בשבת כדמפרש בירושלמי וכמו שיתבאר לעתיד. מלבד דהוי לן למיחש בכאן שלא יתבטלו

השידוכין לגמרי ויתבטל הזיווג מכח הקטטות המריבות שביניהם, עד שרצו להסיר ההינומא שעל ראש הכלה מכח ניצוח הקטטות, וגדול השלו' בין איש לאשתו . . . דודאי יש להחמיר להיות זריזין קודם השבת שלא יבוא לידי כך. אבל אם כבר נעשה מה שאפשר לעשות ונטרפה השעה עד שחשיכה, ויש לחוש לפירוד הזיוג או לביוש הבתולה וכיוצא בזה הסומך להקל לא הפסיד, ויתענג לשלו' בעונג שבת אח"כ. ויכולה המצוה לכפר עליו אם כוונתו לש"ש, ושלו'. נאום משה בן לא"א מורי ה"ר ישראל זצלה"ה, נקרא משה איסרלש מקראקא. שו"ת הרמ"א סימן קכה

I heard a great commotion following me which was created by certain people who said: Let us inspect and criticize Moshe! This was as a result of an incident which recently occurred and in which I had a part. I conducted a marriage ceremony as is the norm, *kiddushin* conducted under a *chupah*. It happened on the night of Shabbos, about an hour and a half into the night. Everyone in the city knows the details of this story and the reason I was compelled to take this [unusual measure]. The following are the details of that story: There was a man in this country who became destitute and had his older daughter engaged to a young man who was a fitting mate. While she was still engaged, her father departed from this world. She was now utterly alone in this world, without a father or mother, only relatives who acted as if they were not related and turned a blind eye to her predicament, with the exception of one relative, the brother of her mother, who brought her in to his house, for she had no closer relative. When the time of the marriage had drawn near, when the food should have already been prepared and the necessities of the marriage ceremony already arranged, there was no hint of a dowry being presented or any of the other necessities. She did hear, however, people telling her to immerse herself [*in the mikveh*] and to prepare herself for the *chupah*, for she will have [the necessary] dowry. This young woman did as she was hastened by the women of the neighborhood and she listened to them. They also put the veil upon her head on the Friday [of her scheduled wedding] as is the custom for *besulos* [young women]. The shadows of night were already fast approaching and it was almost Shabbos. The delay was due to her relatives who were supposed to have given the dowry and now were withholding the funds. They had fallen short of the amount they should have given towards the dowry by approximately a third. The bridegroom then adamantly refused to go through with the ceremony and paid no heed to all of the pleas of the city's leaders not to embarrass a daughter of Israel for mere money. He was like a deaf adder who did not hear the sound of the snake charmers. Even the harsh rebuke of the scholar did not move him. Through this, because of the conflicts and arguments, as the Talmud says: There is no *kesubah* without rancor (Shabbos 130a), the acts of Satan were successful in delaying the ceremony until the time that the groom was appeased and was willing to enter the *chupah*. In order not to embarrass a proper daughter of Israel, I stood up and performed the marriage ceremony at that time.

Because there are those who still criticize me for that decision, I have come to remove such criticism and to bring proof and justification for my position and to explain clearly what sources I relied upon in issuing that decision. . . . May all such things be said in my name to permit such a thing in such a situation, for this was an emergency situation and the young woman would have become shamed if we would have delayed the wedding after her immersion in the *mikva* until after Shabbos. Also, it is not in keeping with the local custom to go around veiled until after Shabbos and to make the wedding on Sunday, the day when it is customary for the [Gentile] citizens [of Poland] to make their weddings

on their holy day. The opinion of Rabbainu Tam is sufficiently based to be relied upon in a case of emergency. Most certainly this is so when the wording of the *sugia* (Talmudic discourse) clearly supports that position. This is also the ruling of the Hagoahas HaAshri (R. Yisrael Krems) at the end of the chapter *Echad Dinai Momonos* (Sanhedrin) in the name of the Ohr Zarua (R. Moshe of Vienna) as well as a responsum of the Rabbainu Tam. This is quoted by the author of the SeMaG (Sefer Mitzvos Gedolah by R. Moshe of Coucy, *Lavin* 71-75) who states that in a case of emergency, [Rabbainu Tam] allowed one to perform a marriage on Shabbos. He did not, however, normally issue such a ruling. It would seem from this that, in a case of emergency, one is permitted to perform a marriage. There is no greater state of emergency than in our situation where an older orphan girl would be embarrassed to such an extent that it would remain an eternal source of shame that she was treated differently than any other young woman. Great is the honor of humanity that it pushes aside even a negative commandment of the Torah (Berachos 19b). The commandment being, "You should not veer from any of the matter which the Sanhedrin directs you (Dev. 17:11)." This thing, after all, is only forbidden Rabbinically, either as a protection against writing (Beitza 37a) or a form of acquisition on Shabbos (Yerushalmi). In addition, [if it would have been delayed,] there was a chance that the whole engagement would have become broken and the marriage would have dissolved as a result of the wrangling and arguments between the two sides. It had come to such a state that they had already wanted to remove the veil from her head. [One has to take into account the rule:] How extremely important it is to have peace between a man and his wife.

One should certainly be stringent and make sure to have everything completed before Shabbos so as to prevent any such thing occurring. If everything that was humanly possible to accomplish was already done, and, despite that, the time stretched out and it was already Shabbos, and there is fear that the engagement would be broken or that a young woman would become shamed, or something of similar circumstances, one who takes a lenient position does not suffer any consequences and may he enjoy in good peace the pleasures of Shabbos afterwards. This *mitzvah* has the power to atone, if it is done for the sake of Heaven. Shalom. Moshe, the son of my father and guide Yisrael, the memory of the righteous is blessed, who is called Moshe Isserless of Cracow. **Teshuvos HaRamo 128**

B.

וכן ראיתי ממורי הגאון ר' משה איסרלש בקראקא, ביתומה אחת עניה משודכת להגון לה, והיה אחי [אמה] משיאה ונפל קטטה ביניהם בעסק הנדוניא, ונתעצמו כשתי שעות משחשיכה וקידש היום ולא נמנע הגאון מליתן קידושין, שהיה חושש שמא בתוך כך יהי לב אחיה נוקף עליו ויתחרט על מה שחפץ לתת לה ויתבטל הדבר, ועכב הרב מלהתפלל מעריב בבית הכנסת שלו עד שנגמר הדבר ונתן קידושין, ואח"כ התפללו מעריב בבית הכנסת שלו. חדושי אנשי שם על המרדכי סוף מסכת ביצה בשם הגאון מה"ר מנחם דוד ב"ר יצחק איש מטקטין, תלמידו של הרמ"א

I witnessed the following ruling of my master R. Moshe Isserless. In Cracow, there was a poor orphan who was engaged to a proper young man and her mother's brother was the one who undertook to pay the expenses involved in the marriage. A dispute broke out between the two sides regarding the dowry. About two hours had passed after dark on Friday night until they came to terms. [Despite this,] the Gaon did not hesitate to conduct

the marriage service, for he was afraid that if they delayed, the mother's brother would have second thoughts about the commitments he had just made and the whole thing would dissolve. The Rav delayed the Maariv prayer service in his own synagogue until the marriage had been completed and the *Kiddushin* given. Only afterwards did they conduct the Maariv service in his synagogue. **R. Menachem David Tiktin, a disciple of the Ramo**

C.

וכפי הנראה לא הסכימו עמו אז כל בני החבורה פה בהוראה זו שהם היו סוברים לאסור בזה וכדעת הסמ"ג שהביא בחדושי אנשי שם סביב המרדכי שם וכדי לעשות סיג וגדר לדבר התקינו חכמי וגדולי העיר פה כי מני אז והלאה לא יעשה שום חופה וקידושין ביום הששי פה בקראקא עד היום הזה, ואם הדבר נחוץ עושין אותו מחוץ לעיר כנודע. ספר כלילת יופי להר"ר חיים נתן דעמביצער, ראב"ד קראקא

It seems that there were colleagues of the Ramo's who disagreed with his ruling. They based themselves on the ruling of the SeMaG, who maintained that is forbidden . . . In order to make a fence and to prevent such a thing [from happening again], the scholars and great leaders of that city [of Cracow] instituted from that time on that no *chupah* and *kiddushin* would be allowed to be conducted on Friday. It is in effect to this very day. If it was very pressing, they would conduct the marriage ceremony outside the city. **Sefer Klilas Yofee, R. Chaim Nasan Dembizer**

D.

בשעת הדחק כגון שאין החתן והכלה יכולים להשוות ביום ו ומחמת קטט נמשך עד הלילה, ובחור שלא קיים פריה ורביה וכבר הכינו צרכי הסעודה ויש הפסד גדול וביוש לחתן וכלה, התיר רמ"א בתשובתו להיות החופה בשבת, והוא עצמו סידר הקדושין, מפני שגדול כבוד הבריות ואמנם במקום שאין שם כל התנאים הנזכרים אין להתיר ופשיטא שיהיו נזהרים לכתחלה שלא יבוא לידי כך. חיי אדם סימן לח סעיף ו

In times of an emergency such as when the groom and bride could not come to terms on Friday, [the day of the wedding], and because of the disagreement, the negotiations dragged on till the night, and the young man had not yet fulfilled the mitzvah of *piryah v'rivyah* and they had already prepared the needs of the banquet and there would be a great monetary loss as well as great embarrassment to the groom and bride, the Ramo, in a responsum, allowed them to have the *chupah* on *Shabbos*. He himself conducted the marriage ceremony. This is because of the rule: Great is the honor of humanity. In a place, however, where these conditions are not present, one should not allow this. It is obvious that one should be careful to see to it that such a situation should not arise.

Chayai Adam 38:6